

lim etmedikçe davayı karara bağlamanın bir mâna ifade etmediğini, âdil davranmadıkça hüküm vermenin ve o hükmü icra etmenin bir hayır getirmeyeceğini bilmelisin” (Sadrüşşehîd, II, 7-8).

Yargılama esnasında kadıların tam bir tarafsızlık içinde olmaları, davacı ve davalıların menfaatlerini eşit bir şekilde gözetmeleri gerekir (Mecelle, md. 1799). Kur’an’da şahitlik örneğinde, kişilerin en yakınları ve sevdikleri aleyhine de olsa adalatten sapmamaları emredilmektedir (en-Nisâ 4/135). Hz. Peygamber de, “Sizden biriniz yargı görevini üstlenince oturtmak, bakmak, işaret etmek hususlarında taraflara eşit muamele yapsın. Sesini iki hasımdan sadece birine karşı yükseltmesin” (Dârekutnî, IV, 205) diyerek yargılamanın tarafsızlığı ve verilen kararın adaltili olması kadar davada tarafların yargı organına güvenlerinin korunmasının da önemli olduğuna işaret etmiştir. Literatürde kadıların duruşma esnasında alışveriş, şakalaşma gibi yargı makamının saygınlığı ile bağdaşmayacak davranışlarda bulunamayacağı, taraflardan hiçbirinin hediyesini kabul edemeyeceği ve ziyafetlerine gidemeyeceği vurgulanırken, hatta kadının giyim ve kuşamından hal ve davranışlarına kadar birçok ayrıntıya temas edilirken benzeri amaçlar güdülmüştür. Kadıların usul ve fûrû, yakın akraba, iş ortağı, vekil, müvekkil, eş, hasım gibi tarafsız kalamayacağından endişe edilen şahısların davalarına bakamaması da böyle bir düşüncenin ürünüdür.

Kadı yargılamayı eşitlik ve tarafsızlık, aksi ispat edilinceye kadar kişilerin borçsuz ve suçsuz olacağı ilkesine bağlı kalarak yürütür, tarafların delillerini değerlendirir, gerektiğinde bilirkişilerin görüşünü alır. Kadının kendisine sunulan delillere ve zâhire göre hüküm vermesi yargılamanın kanuniliğini, açıklık ve güven içinde geçmesini sağlar. Bu kazâî adaletin ölçüsü olup diyânî adalet kararın vâkıya mutabık olmasıyla gerçekleşir. Kadının hükmünün helâli haram, haramı helâl yapmayacağını belirtmesi de bunu ifade eder. Ayrıca kadının vicdanî kanaati de önemlidir. Bunun için birinci derecede bağlayıcı delille ispat edilmiş olsa bile kadının şahsî bilgisine aykırı hüküm vermesi câiz görülmez. Bütün bunlardan sonra kadı bir karara varır ve gerekçesiyle birlikte hükmü taraflara açıklar. Kur’an’da ve hadislerde sıkça vurgulanan adaltille hükmetme emriyle de adaltili mutlak olarak sağlama değil yargılamada âzami titizliğin ve tarafsızlığın gözetilmesi kastedilir.

Denetimi ve Sorumlulukları. Yargının bağımsız olması, hiçbir makam veya kişinin yargıya müdahale etmemesi, kadıların da bağlı oldukları hukukî esaslara ve vicdanî kanaatlerine göre hüküm vermesi esastır. Öte yandan kadıların yanılması, görevi ihmal etmesi veya suistimalde bulunması, kadılık mesleğiyle bağdaşmayacak işler yapması muhtemel olduğundan denetlenmeleri de gerekir. Bunun için kaynaklarda, ilk dönemlerden itibaren kadıların tâbi tutulduğu idarî ve adlî denetimin çeşitli örnekleri yer aldığı gibi fakihler de haklarında şikâyet olsun olmasın bütün kadılar üzerinde devlet başkanı ve kâdikudatların denetim hakkının bulunduğunu belirtmişlerdir. Kadılar hakkında hangi tür şikâyet ve itirazların dikkate alınacağına ve denetimin nasıl yapılacağına dair getirilmeye çalışılan ölçüler de onların denetimin gerekliliğiyle yargı bağımsızlığının korunması ilkeleri arasında denge kurma ve kadının onurunu zedelemeye gayretinden kaynaklanır (İbn Ferhûn, I, 61-64; Alâeddin et-Trablusî, s. 32-33).

Kadı görevini ifa ederken kasıt, kusur ve ihmal olmaksızın taraflardan birine verdiği zarardan sorumlu değildir. Böyle bir durumda zarar beytûlmâlden ödenir. Ancak kasıtlı ve kusurlu davranması sebebiyle verdiği zararı kadı kendi malından ödemek zorundadır (Kâsânî, VII, 16). Meselâ delilleri yeterince incelemeyen birinin ölümüne karar vermesi halinde ölenin diyetini karşılar. Kasıtlı davranarak birinin ölümüne karar veren kadıya Hanefiler diyeti, bir kısım Mâlikî ve Şâfiî fakihleri kısıtı gerektirir. Kadılar cezayı gerektiren bir suç işlediklerinde diğer kimseler gibi cezalandırılır.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, “Meğâzî”, 82, “Fiten”, 18; Müslim, “Aşkâye”, 4; İbn Mâce, “Aşkâm”, 2-3; Ebû Dâvûd, “Aşkâye”, 1-3, 7, “İmâre”, 10; Tirmizî, “Aşkâm”, 2; Nesâî, “Âdâbü’l-kuğât”, 4, 8; Dârekutnî, *es-Sünen*, Kahire 1386/1966, IV, 205; Kindî, *el-Vülât ve’l-kuğât* (Guest), tür.yer.; Vekî, *Ahbârü’l-kuğât*, I-III, tür.yer.; Cessâs, *Aşkâmü’l-Ķur’ân* (Kamhâvî), IV, 85-87; Mâverîdî, *el-Aşkâmü’s-sultânîyye*, Beyrut 1405/1985, s. 83-96; a.mlf., *Edebü’l-kâdî* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1391/1971, I, 117-273; İbn Hazm, *el-Muĥallâ*, Kahire 1390/1970, X, 631; Ebû Ya’lâ el-Ferrâ, *el-Aşkâmü’s-sultânîyye*, Kahire 1386/1966, s. 60-73; Sadrüşşehîd, *Şerĥu Edebü’l-kâdî* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1397-98/1977-78, I-IV, tür.yer.; Ebû Bekir İbnü’l-Arabî, *Aşkâmü’l-Ķur’ân* (nşr. Ali M. el-Bicâvî), Kahire 1394/1974, III, 1457; Kâsânî, *Bedâ’î*, VII, 2-17; İbn Kudâme, *el-Muĥnî*, Kahire 1389/1969, X, 32-98; İbn Teymiyye, *es-Siyâsetü’s-Şer’iyye*, Kahire 1952, s.

13-14; İbn Ebû’d-Dem, *Kitâbü Edebü’l-kazâ’* (nşr. Muhyî Hilâl es-Serhân), Bağdad 1404/1984, I, 247-439; Burhâneddin İbn Ferhûn, *Tebsirâtü’l-hükkâm*, Kahire 1301, I, 9-69, 76-98; Alâeddin et-Trablusî, *Mu’înü’l-hükkâm*, Kahire 1393/1973, s. 7-53; Şirbînî, *Muĥnî’l-muĥtâc*, IV, 371-375, 380-381; Şemseddin er-Remlî, *Nihâyetü’l-muĥtâc*, Kahire 1386/1967, VIII, 235-267; Muhammed b. Abdullah el-Haraşî, *Şerĥu Muĥtaşarı Ħalîl*, Beyrut, ts. (Dâru Sâdir), VII, 146-147; Lisânüddin İbnü’s-Şihne, *Lisânü’l-hükkâm*, Kahire 1393/1973, s. 218-226; *el-Fetâvâ’l-Hindiyye*, III, 317; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muĥtâr* (Kahire), V, 351-427; *Mecelle*, md. 1784-1814; Abdülhay el-Kettânî, *et-Terâtîbü’l-idâriyye*, I, 269; Bilmen, *Kamûs*, VIII, 204-252; M. Tâhir b. Âşûr, *Maĥşâsü’dü’ş-Şer’i’ati’l-İslâmîyye*, Tunus 1985, s. 198; Fâruk Abdülfâtim Mürsî, *el-Ķazâ’ fi’l-Şer’i’ati’l-İslâmîyye*, Cidde 1405/1985; Muhammed Abdurrahman el-Bekr, *es-Sultatü’l-kazâ’iyye ve şahsiyyetü’l-kâdî*, Kahire 1408/1988; İsmâil İbrâhîm el-Bede’î, *Nizâmü’l-kazâ’ fi’l-İslâm*, Küveyt 1410/1989; Fahrettin Atar, *İslâm Adliye Teşkilâtı*, VIII, 209-122; Irit Bligh-Abramski, “The Judiciary (Oâđis) as a Governmental-Administrative Tool in Early Islam”, *JESHO*, XXXV/1 (1992), s. 40-71; A. Kevin Reinhart, “Transcendence and Social Practice: Muftis and Qadis as Religious Interpreters”, *Isl.*, XXVII (1993), s. 5-28; E. Tyan, “Ķâdî”, *EP* (İng.), IV, 373-374.



FAHRETTİN ATAR

Osmanlı Devleti’nde Kadı. Osmanlı Devleti’nde beylik döneminden beri fet-hedilen yerlere hukuku temsilen bir kadının, idareyi temsilen bir subaşının tayini yerleşmiş bir gelenektir. Osmanlı kadısı İslâm devletleri içinde özgün bir yeri olan adliye ve mülkiye görevlisidir. Memuriyeti, kendinden önceki İslâmî asırlardaki meslektaşlarına göre daha geniş yetkilerle donatılmıştır. Ayrıca tahsili, mesleğe geçişi ve terfii itibarıyla de gelişmiş bir hiyerarşiye ve kuralları bütününe tâbidir. İlimiye sınıfına mensup olan Osmanlı kadısı son İslâm devletinin geniş ve renkli coğrafyasındaki temsilcisi, bu dünyayı baştan sona en iyi tanıyan memur tipidir ve bu devletin hukukçular sınıfını şahsında temsil eden meslek adamıdır. Mesleğe giriş, terfi, tayin yerlerindeki çeşitlilik sebebiyle bütün devlet görevlileri içinde kazâ silkinde girenlerin hem Osmanlı devlet işlerinin malî, idarî, askerî kompartımanlarını hem de Anadolu, Rumeli coğrafyasının birçok noktasını tanımaları kaçınılmazdır. Ne yazık ki Osmanlı kadılarından günümüze ulaşan şahsî hâtıra, mütalaa ve gözlem gibi malzeme hemen yok denecek kadar azdır.

Osmanlı kadısının mülkî, beledî, malî, askerî ve adlî sahaları kapsayan görevleri göz önüne alınırsa onun kadar geniş bir görev alanı bulunan bir başka memur olmadığı gibi memuriyet kompartımanı ve

şahsiyeti onun kadar çeşitli olanı da yoktur denebilir. İlimiye sınıfındandır, şer'î hukuk adamıdır, ancak mülkî erkân içindedir. Bütün yönetici zümre gibi askerî sınıfın bir üyesidir (vergiden muaf yönetici imtiyaz ve yetkileri vardır), fakat bir yerde yönettiği müslüman halkın dahi merkezî devlet karşısında sözcüsü odur. Şer'î hukuku uygulamakla vazifeli olması sebebiyle merkezî hükümet memuru olduğu kadar ahalinin de devlet karşısındaki temsilcisi ve sözcüsü durumundaydı. Meselâ pazar yerinin değiştirilmesi, bazı derbendci muafiyetinin talebi ve gereği gibi durumlarda halk adına merkeze bu talebi arzederdi. Gayri müslim ahalinin yaşayışına dahil yoksa da o zümrenin de hukukunu gözetmek ve malî yükümlülüklerini yerine getirip getirmediklerine dikkat etmek zorundadır.

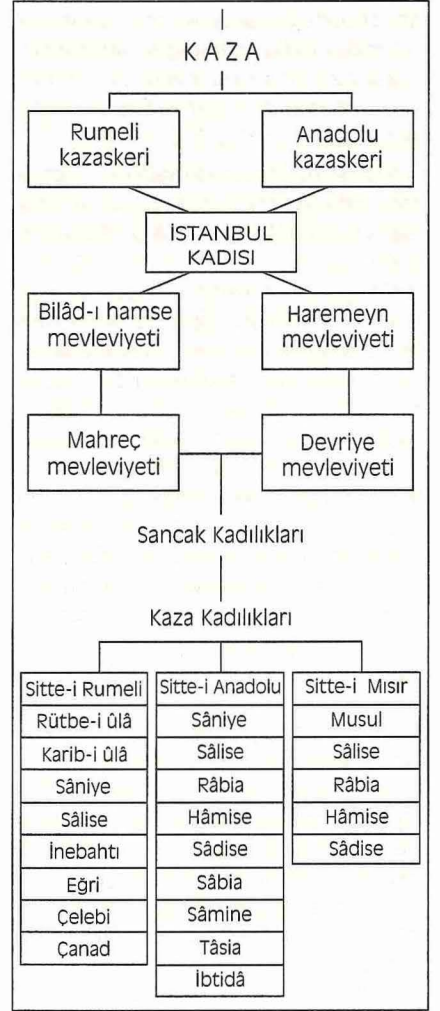
Kadırlara siyaset cezası uygulanamazdı. Adaletnâmelerden birinde, kadırlardan görevlerini doğruluk ve adaletle yerine getirmeyenlerin "dibekte dövülüp helâk edileceği" gibi, muhtemelen Cengiz yasasındaki asil sınıfın kanının aktılmayacağı prensibine dayanan bir garip ceza tehdidi sadece bir an'ane olarak yer almaktadır (İnalçık, *TTK Belgeler*, II/3-4 [1965], s. 106). IV. Murad'ın Bursa seyahati sırasında İznik kadısını yollar temizlenmediği için idam etmesi protesto edilen bir eylemdi ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın Kızıl Yenicesi kadısını menzil parasını çalması yüzünden astırması dışında (Feridun Bey, I, 567) bu kuralın ihlâline de pek rastlanmaz (Uzunçarşılı, I, 107). Bir diğer husus da XV-XVII. yüzyılın kadısının XVIII. yüzyılda yaşanan değişime uyum sağlamasıdır. XIX. yüzyılda ise daha farklı bir kadı tipi ortaya çıkmıştır. XX. yüzyılın başında kadılar Osmanlı Devleti'nin adliye sistemi içinde yine farklı bir yer işgal etmektedir. Bunun için de müessesenin tarihî evrimi son derece ilgi çekicidir.

Tarihî Gelişim. Kaynakların verdiği bilgiler daha Sultan Orhan zamanında kadırların eğitimi için ilk medresenin kurulduğunu gösterir. Fakat Osmanlı devlet ve toplum sisteminde tadrîs, kazâ ve iftâ mesleklerinin ayırımı, derecelenmesi ve rütbelerin muadeletinin asıl şekillenışı Fâtih Sultan Mehmed devrinde olmuştur. Bu dönemde de henüz başşehir müftüsü ne şeyhülislâm unvanını taşıyor ne de ilmiyenin reisidir. İlimiyenin reisleri Rumeli ve Anadolu kazaskerleridir. Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Ebüssuûd Efendi-gerek halefleri ve gerek seleflerinin in-tiba ve itibarı dolayısıyla- başşehir müf-

tüsü diye anılmış, ilmiyenin reisi sayılmış ve kazaskerler onun ardında kalmıştır. Ancak kadırların tayin, terfi mercii her zaman için bu iki kazaskerin dairesi olmuştur. Özellikle müderrislerin yüksek sınıfı gibi kadırların da yüksek yevmiyeli ve molla unvanlı sancak kadıları (mevleviyet pâ-yeli) "eşrâf-ı kudât" diye anılır oldu ve bunlar arasında muadelet vardı.

Eldeki en eski şer'îye sicilleri (Bursa Şer'îye Sicilleri) XV. yüzyılın ikinci yarısına kadar uzandığından Osmanlı idaresinin ilk bir buçuk asrında kadılar ve mahkeme faaliyeti hakkında birinci derecede kaynaklardan bilgi edinme imkânı yoktur. İlk kadırların İznik, Bursa ve Edirne gibi merkezlere tayin edildiği, yeni fetheadilen yerlere ikinci ve üçüncü derecede kadırların gönderildiği vekâyî'nâmelerden öğrenilmektedir. Vekâyî'nâmeler, Yıldırım Bayezid zamanında Vezîriâzam Çandarlı Ali Paşa'nın mârifetiyle kazâ silkinin ve kadı hiyerarşisinin bir nizama bağlandığını nakleder (a.g.e., s. 84). Devletin gerçek anlamda kurucusu olan Fâtih Sultan Mehmed kanunnâmesinde kadırların alacağı harçları belirtmiş, hiyerarşiyi kurmuş, tadrîs, kazâ ve iftâ arasındaki muadeleti tesbit etmiştir. Meselâ onun Sahn-ı Semân medreselerini kurmasıyla kadı olmak için gereken tahsil derecesi disiplin altına alınmış, 500 akçe yevmiyeli mevleviyet pâ-yeli kadılar Sahn-ı Semân müderrisliğine muadil tutulmuştur.

Bu devirde kadının meslekî eğitiminde kurumlaşma ve hiyerarşisinin yerleşmesi açısından en önemli olay Sahn-ı Semân diye bilinen Fâtih medreselerinin teşekkülüdür. Böylece XVI. yüzyılda Süleymaniye medreseleri kuruluncaya kadar bu yüksek eğitim kurumu kadılık mesleğine girecek gençlerin tahsil görüp icâzet aldıkları yer olmuştur. Özellikle XVI. yüzyıl sonunda, Anadolu ve Rumeli'de "kenar medrese" tabir edilen taşra medreselerinden icâzet veya tezkire alanların -eğer eskiden o medreseye verilmiş böyle bir imtiyaz yoksa- başvuru ve adaylığının söz konusu olamayacağı karara bağlanmıştır (İnalçık, *Turcica*, XX [1988], s. 257). Süleymaniye medreselerini bitiren bir kişi (dânişmend), kazaskerliğe müracaattan sonra bir nevi stajyerlik olan mülâzemet için önemli sancaklara mevleviyet pâ-yeli kadılar yanına gönderilir ve mülâzemet devri (üç beş yıl) sonunda İstanbul'a gelirdi. XVIII. yüzyılda daha da uzatılan bu bekleme döneminin ardından imtihanı verenler en alt kademedeki kazalardan birine tayin edilerek mesleğe başlardı.



XVI. yüzyıl sonlarından itibaren Osmanlı kaza teşkilâtı ve dereceleri

Kadırların tayini mutlaka padişah beratı ile olur, ilmiye mensuplarının tayin, yol ve nakil işlemlerini Anadolu ve Rumeli kazaskerlerinin dairesi yapardı; bunun için de kadının mesleğe intisabında bu dairelerden birini seçmesi gerekirdi. Dairelerde işlemler rûznâme denilen deftere kaydedilir ve artık kadırların meslekteki terfi ve özlük işleri bu büroda yürütülürdü. Pek azı literatürde kullanılan bu defterlerin (a.g.e., XX [1988], s. 251-275) geniş ölçüde incelenip tasnifi yoluyla kadı biyografileri elde edilebilir. Eğer bir kadının tayini bu deftere işlenmemişse elindeki berat hükümsüzdür ve iptali gerekir (Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, s. 81-84). Aynı şekilde beratsız göreve gelen kadının tayin işlemi butlân ile mâlûldür ve "beratsız fuzulî mahkeme kur-

mak" diye tarif edilir. Bu aynı zamanda kadının beratında belirtilen kazâ dairesi dışında bir bölgede miras taksim etmek, teftişe çıkmak gibi işlemlerde bulunmasını önleyen bir yetki belgesidir. Bu beratla ilmiyede müderris, müftü ve kadı gibi görevlere mansip verilir ve bunlara ehl-i menâsib denilir. Cami vb. müessese vazifelilerine verilen göreve ise cihat adı verilir (ehl-i cihat). Kadıların içinde küçük merkezlerde ve kazalarda görev yapanlar hayli kalabalık olduğu halde mevâlif denilen sancak kadılarının sayısı azdır; XIX. yüzyılda bu vazifeyi görmeyip rütbeyi alanların İstanbul veya Anadolu ve Rumeli pâyelilerle sayısı 296 civarındadır (İnalçık, *Turcica*, XX [1988], s. 256).

Osmanlı Devleti'nde kadı tayini her şeyden önce belirli tahsil ve hiyerarşik terfi düzenine dayanır. Bundan dolayı klasik İslâm döneminde kadılık için öngörülen şartlar (erkek ve reşid olmak, temyiz kudretine ve yeterli bilgiye sahip olmak, sağır-kör olmamak) dışında eğitim önemlidir. İftâ, tadrîs, kazâ dalları arasında yatay geçiş mümkündür ve her rütbenin muadili hiyerarşide belirlenmiştir. Bir kadı adayı mesleğinin başından sonuna kadar hiyerarşik basamağı tırmanırdı. Bu terfi basamağına uyulduğu anlaşılmakta ve tadrîs silkindeki tayin ve erken terfiler kadılar yani kazâ silki için pek yaygın bir uygulama olarak görünmemektedir. Bu sebeple kazâ silkine mensup ilmiye üyeleri devletin son asrına kadar eğitim ve tecrübe bakımından seçkin bir zümre sayılırdı.

Kadıların göreve tayini ve görev yerlerindeki sürelerinin uzatılması, kısa tutulması veya iki kadının karşılıklı yer değişimiyle ilgili zengin örnekler kazasker rûznâmçesi denilen defterlerde rastlanmaktadır. Görevin verilmesine "sadaka etmek, edilmek" tabir edilir ve kadılar bir bölgeye kural olarak iki yıllık süreyle (müddet-i örfiyye) tayin edilirdi. Ancak bu sürenin kesilmesi veya uzatılması da mümkündür (uygulama örneği için bk. Ortaylı, s. 15). Kazasker rûznâmçelerinde yer alan örnekler müddet-i örfiyyeye (yani iki yıl tevkîf, bir yıl merkezde mülâzemet) oldukça riayet edildiğini göstermekteyse de XVII. yüzyıldan sonra bu konuda aksamalara rastlanır. Ancak yine de bir bölgede kadının mevcudiyeti, tayin usulü, müddeti içinde azli ve bir başkasının tayini çok dikkat edilen bir husustu. Osmanlı idaresinin zayıf mevcudiyet gösterdiği Küveyt gibi köşelerde dahi kadı mutlaka vardı. İmtiyazlı statü ile imparatorluktan kopan es-

Temsilî bir resimde
a) İstanbul kadısı
b) Mekke kadısı
(Ârif Mehmed Paşa, *Mecmûa-i Tesâvir-i Osmâniyye*, İstanbul 1279)



ki eyaletlere kadılar düzenli olarak tayin edilirdi; kısacası kadı Osmanlılar'da asırlar boyunca hâkimiyet sembolü olan bir memurdu.

Kadının göreve başlaması, terfi ve çeşitli yerlerde görev yapma usulü, Osmanlı idarî yapısı ve memuriyetin mevzuatı açısından çok erken devirde gerçekleştirilen geniş bir memuriyet hiyerarşisinin varlığını gösterir. XV-XVII. yüzyıllarda herhangi geniş bir imparatorlukta gerçekleştirilebilen böylesine merkezîyetçi ve kontrollü bir bürokratik sisteme güç rastlanır.

Bir aday mülâzemette en az üç yıl kalıp mesleği öğrendikten sonra en az yevmiyeli ve en az işi olan kaza kadılıklarında Anadolu veya Rumeli kazaskerinin dairesine intisapla göreve başlar. Bu ikisinin dışında bir de Mısır için bir kariyer vardır. Görev süresi sonunda aday merkeze mâzulen gelir ve bir üst derecedeki kazaya tayinini bekler. Kaza kadılıklarının en yüksek derecelisinde görevi tamamlayıp denen kadı, merkezde "tahta başı" denen ve mevleviyet pâyeli sancak merkezlerine tayini bekleyen kadılar arasında yer alır. Bu ise meslekte aşılması zor bir basamaktır; bilgi seviyesiyle ve eserleriyle tanınmayan bir kimsenin mevleviyet pâyeli büyük merkeze tayini güçtür. Genellikle kaza kadılarının yevmiyesi 300 akçe iken mevleviyet pâyeli sancak kadılarının yevmiyeleri bunun üstündedir. Mevleviyet pâyeli merkezlerden en küçük dereceli mevâlî devriye mevleviyetinden sonra (Maraş, Bağdat, Sofya, Belgrad, Antep, Konya gibi) mahreç mevleviyeti (Kudüs, Halep, Tırhala Yenişehir, İzmir, Galata, Selânik, Eyüp), ardından bilâd-ı hamse mevleviyeti (XVIII. yüzyıla kadar Bursa, Şam, Mısır, Edirne kadılıklarını belirten bilâd-ı erbaa tabiri Filibe'nin eklenmesiyle bilâd-ı hamseye dönüştürülmüştür), daha sonra da Haremeyn mevleviyeti (Mekke ve Me-

dine kadılıkları) gelirdi. Bunları da İstanbul kadılığı, nihayet Anadolu ve Rumeli kazaskerlikleri takip ederdi. Aslında fiilen İstanbul kadılığı veya kazaskerlik yapmayan bazı kadılara da İstanbul, Anadolu ve Rumeli pâyeleri verilmiştir. Bu bilhassa son asırda sıkça görülen bir uygulamaydı. Kazâ, iftâ ve tadrîs arasında yatay geçiş mümkündür; meselâ Süleymaniye müderrisleri kazâ silkine geçerse Haremeyn mevleviyetine veya İstanbul kadılığına tayin edilirdi yahut bu pâyeyi almaları gerekirdi. Kibâr-ı müderrisîn denen Süleymaniye büyüklüğü kazaskerliğe geçirdi. Ahmed Cevdet Paşa bunun bir örneğidir.

Kadılar XVIII. yüzyıldan itibaren idarî değişimlere de uyum sağladılar. Bu şartlara intibak kabiliyeti müessesenin Osmanlı devirlerinde sağlam bir geleneğe sahip olduğunu gösterir. 1078'de (1667) Şeyhülislâm Minkârîzâde Yahyâ Efendi, Rumeli kazaskeri Abdülkadir Sinânî Efendi'ye Rumeli kadılıklarının yeniden tanzimi görevini verdi. Burada bazı kazalar girilmesinin önlenmesinin amaçlandığı görülmektedir (İnalçık, *Turcica*, XX [1988], s. 262). XVIII. yüzyılda devlette merkezî idarenin güç kaybetmesine bağlı olarak kadıların görevlerine mahallî güçlerin müdahalesine rastlanır. Adliye ve kanuna saygısı tükenen ahalinin mahkeme basması gibi olaylar artmıştır. Örf yetkisini kullanan idarecileri ve mahallî mütevellî, kethüdâ gibi zümreleri denetlemede yalnız kalan, müeyyide gücünü kaybeden kadı görevini yerine getiremeyince ortaya çıkan mahallî âyan gibi zümrelerle kaynaşmak zorunda kalmıştır (Ergenç, *TÜBA*, X [1986], s. 96).

1826'da yeniçeriliğin kaldırılmasıyla birlikte bazı idarî kurumlarda meydana gelen değişim Osmanlı kadısının görev bütünlüğünü de sarsmıştır. Kadıların asayiş görevine Yeniçeri Ocağı zâbitleri yar-

dımcı olduğundan kadıların mülkî görevi bitmiş, şehirlerde İhtisab Nezâreti'nin teşkilıyla kadının beledî görevleri, II. Mahmud devrinde (1836'da) Evkaf Nezâreti'nin kurulup vakıfların idare ve denetiminin tek elde toplanmasıyla da vakıflar üzerindeki denetim ve gözetimi sona ermiştir. Bu arada tarihte ilk defa Bâb-ı Meşihat'taki odalardan birkaçının İstanbul kadısına verilmesiyle İstanbul kadıları kendi konaklarının dışında bir daireye sahip olmuşlardır (*Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 300). Osmanlı kadısının yetki ve görev hacmini asıl azaltan süreç idare hukuku, ceza ve ticaret alanında Fransız mevzuatının uyarlanması ve karma nizamî mahkemelerin kurulması, ceza ve bidâyet mahkemelerinin, vilâyetlerde ise temyiz divanlarının teşkilidir. Böylece şer'î mahkemeler nikâh, tereke taksimi, talâk, alacak, borç vb. davalarla sınırlı bir faaliyet içine itilmiş oldu. Kâtib-i âdillik, avukatlık ve savcılık gibi kurumların asrın sonunda adli sisteme girmesi de şer'î mahkemenin ve kadının yetki ve konumunu zayıflattı. Bununla beraber ilmiye zümresi bu yeni şartlara intibak etmiştir. 1270'te (1854) Şeyhülislâm Meşrepzâde Mehmed Ârif Efendi zamanında kurulan Muallimhâne-i Nüvvâb (sonraki isimleri Mekteb-i Nüvvâb, Medresetü'l-kudât) düzenli eğitim ve programla hukukçu zümresini yetiştirmiştir. Son devir Osmanlı bürokrasisinde, Bâb-ı Meşihat ve Meclis-i Tetkikât-ı Şer'iyye âzaları dışında Şûrâ-yı Devlet'te, İntihâbât-ı Me'mûrîn Komisyonu ve nezâret meclislerinde, nizamî mahkemelerde bu mektebin mezunları veya ilmiye sınıfından olanların sayısı kalabalıktır. Hatta romanizasyon sürecine giren yeni hukuk nizamını da bu zümre yürütmektedir (Ortaylı, s. 74). Nitekim Ürgüplü Mustafa Hayri Efendi'nin meşihatı zamanında çıkan 7 Ramazan 1332 (30 Temmuz 1914) tarihli Kadılara Mûteallik Kanun'da kadı olmak için sayılan şartlar arasında Medresetü'l-kudât'tan mezuniyet aranmaktadır (*İA*, VI, 45). 4 Ramazan 1342 (9 Nisan 1924) tarihli şer'î mahkemelerin ilgasına dair kanunla beraber Ankara'da Hukuk Mektebi'nin açılması, ardından Tevhîd-i Tedrîsat Kanunu ve Dârülfünun'un ıslahatıyla birlikte kadıların fiilî görevi ve eğitimi müessese olarak sona ermiştir.

Görevleri. Osmanlı kadısının mülkî, adli, beledî, askerî alanlardaki görevleri şöyle sıralanabilir: Sefer-i hümâyun sırasında geçilecek yol, köprü, çeşmelerin tamiri ve erzak temininin başlıca sorumlu-

su kadıdır. Yangın ve zelzele zamanlarında, ordu sevkıyatı, donanma inşası gibi olağan üstü durumlarda âcilen inşaat işi ve kalfası ve ustası sevki, malzeme sağlanması için kadılara emir verilir. Avâız vergilerinin toplanması, sefer zamanında gerekli okçu, kürekçi, beygir temini, bunların nakli için iskelelerde at gemilerinin hazırlanması kadıların görevlerindedir (BA, MD, nr. 16, hk. 276-278). Kadı ordunun tahıl, saman ihtiyacını karşılar ve konak yerlerine sevkederdi (BA, MD, nr. 5, hk. 1155). Yine İstanbul'a erzak ve et, sebze ve meyve temini için civar şehir kadıları görevlidir; ecebi gemilere erzak devredilip kaçakçılık yapılmaması ve muayyen yerlerde yağ vb. karaborsacılığının önlenmesi için kadılar dikkatli olmalıdır. Ülkede zaman zaman çeşitli şehirlerde kahvehane ve meyhaneler kapatılır, bunları kapatmak ve yasağı gözetmek asayiş âmiri olarak kadının görevidir (BA, MD, nr. 6, hk. 1218). Bu gibi yerlerin kapatılması için merkeze şikâyet ve arzda bulunurdu. Kadının şehir idaresinde özellikle asayişten sorumluluğunun ne kadar geniş bir görev manzumesini kapsadığı görülmektedir. Şehrin kalesinin muhafazasındaki kale dizdarları ve dizdarbaşı, o bölge sancak beyi ve beylerbeyinden çok kadının sorumluluğu ve yönetimi altındadır. Bu aynı zamanda taşra idaresi ve asayişinde bir politik dengenin gereğidir. Meselâ dizdarın kalenin tamiri ve düzenine dikkat edip etmediğini, kale muhafızının görevini yerine getirip getirmediğini kadı denetler. Bir tarihte Yoros Kalesi dizdarı Sâdullah'ın kale içindeki evleri otlarla doldurduğu ve gece bağ ve bahçesine gidip kale hıfzında bulunmadığının teftişi Yoros kadısına emrediliyordu (BA, MD, nr. 3, hk. 66). Yine kale ve şehirlerin muhafazası için olur olmaz yerlere ev ve dükkân yapılmaması, kalenin imar ve savunma nizamının gözetilmesi, meselâ kasaba kalelerinin tamirinin bölge muhafızı tarafından yaptırılıp yaptırılmadığının kontrol edilmesi kadının sorumluluğuna dahildir (Sadece İstanbul'da değil taşrada da Akkırman ve Bender kalelerinde bu nizamın ihlâlini meneden bir karar için bk. BA, MD, nr. 16, hk. 386). Kadının askerî kategorideki bu görevleri arasında devşirme işleri ve devşirme emirlerinin kontrolü de vardır. Kısacası Osmanlı kadısı faal bir idareci, malî memur, müfettiş ve taşrada devletin rûknü olan bir görevlidir. Onu sadece makamında oturur bir hâkim olarak düşünmek yanlış olur.

Bir yerin aranması ve baskın düzenlenmesi veya bazı şahısların tevkifi ancak kadı emriyle mümkündür. Diğer asayişle görevli zâbitler kadı emri ve izni olmadıkça bunu yapamaz. Nitekim adli teşkilâtın başı olan kadı burada sade bir hâkim olmaktan öte aynı zamanda soruşturma ile görevlidir (bk. BA, MD, nr. 35, hk. 23). Gerçekten kadı bugünkü savcı ve sorgu hâkiminin görevini de yüklenmiştir. Klasik dönem İslâm yargılama hukukunda tek hâkim sistemi câri olduğundan hâkim adaletin tecellisi için soruşturmayı yapmak zorundadır. Çünkü ayrıca bir savcı yoktur (XV. yüzyılın son çeyreğine kadar). Bu gibi hallerde, yani keşif ve bazı hukukî konularda bazan iki kadının yazıştığı görülür. Bu tür iş birliği zikredilen tek hâkimli yargılama prensibine aykırı değildir (Uluçay, vesika 69, 70, 71).

Kadıların kazâ daireleri içindeki yoğun görevleri yerine getirme dışında kendi kazâ daireleri haricindeki işlere karışmalarını prensibi önemlidir. Her fert ait olduğu kazâ dairesinde yargılanır. Kadılar başka dairedeki davaları ve davacının müracaatını kabul edemez. Aksine hareket iki kadı arasında gerilime ve merkeze şikâyetle yol açar (Ergenç, XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya, s. 83). Meselâ Dodurga ve Taraklı Yenicesi kadıları arasında böyle bir çatışma ve merkeze şikâyet söz konusudur (Ortaylı, s. 22). Buna karşılık kadının davacı veya davalıya garazkâr olduğu ve mahkemenin tarafgirliği anlaşılırsa o davaya merkez başka kadıyı bulmakla görevlendirir. Aynı şekilde kadının bulunduğu yerde memleket tahririne karışması yasaktır. Nitekim 23 Zilhicce 979 (5 Mayıs 1572) tarihli bir mühimme kaydı Kıbrıs kadısına vilâyet tahririne karıştığının işitildiğini bildirir ve tahrir işlerine müdahale edilmemesini emreder (BA, MD, nr. 16, hk. 309).

Bazı durumlarda kadının değişik dinde kimselerin miras davalarına bakabildiğine dair kayıtlar vardır; ancak esas itibarıyla kadı şeriat adamı olarak müslümanların hâkimidir ve bazan cemaat adına onların taleplerini merkeze arzeder. Ülkede pazar yeri değişikliği, imam ve müezzin tayini için arz onun görevidir. Vakıf mütevellilerini denetlediği gibi tekkelelerin kontrolünü yapmak, ehliyetsiz deriş ve şeyhlerin ahaliyi ifsat etmemeleri için dikkatli olmak zorundadır (BA, MD, nr. 3, hk. 1644). Aynı şekilde vakıf medreselerinin nizamını gözetir, usulsüz müderrisler ve idare hakkında merkeze arzda bulunur ve bilhassa talebenin duru-

munu denetler (BA, MD, nr. 16, hk. 396). Bürokratik ihtisaslaşmanın olmadığı bir cemiyette belediyenin iktisadî kontrolü, çarşı, pazar denetimi, mahallenin imam vasıtasıyla kontrolü (azınlık mahallerinde papaz ve kocabaşılar aracılığıyla), her yıl ürün ve hizmetlere muhtesib, lonca ket-hüdâsı ve yiğitbaşlarıyla narh konması gibi görevler onun bir şehirde işleri en uygun bir idareci olmasının sebebidir.

Geniş bir bölgede bütün davaları göremeyen kadının nâibleri vardır ve nâib mahkemesinin bölgesi için kullanılan nahıye buradan kalmaz. Nâibler genelde mahallî medreselerin icâzetlileri arasından çıkarsa da büyük merkezlerde bu böyle değildir. Meselâ İstanbul kadısına bağlı nahiyelerden birindeki nâib mevleviyet pâyeli bir kimse olabilir. Nâibler, yataş bir hiyerarşi içinde kadının görevlerini kendi nahiyelerinde yerine getirirler. Bunun için de buldukları bölgenin iş yoğunluğuna bağlı olarak asayiş, beledi hizmet, davaların görülmesi, ihtikârın menî, depolama, narh kontrolü gibi hizmetleri herhangi bir sancak merkezinden daha yükü ve sorunlu şekilde üstlendikleri de olur. Şehrin asayişini sağlamakta kendisine subaşı, asesbaşı, kalelerde dizdarlar gibi görevliler yardımcıdır. Mahkeme personeli ise sicil kâtipleri, muhızır, beledi hizmetler için muhtesib gibi görevli yardımcı memurlardır. Yine kadı şehrin imar nizamını mimarbaşı ile birlikte sağlar. Genelde beylerbeyi veya sancak beyi ile kadı arasındaki ilişki tartışma konusudur. Literatürde bazı yazarlar beylerbeyinin kadı mahkemesinin kararlarına müdahale ettiğini, bazıları ise kadının memuriyetinin bağımsızlığını ileri sürer. Ramazan 979 (Ocak 1572) tarihli bir mühimme hükümündeki hitap, Anadolu beylerbeyisi ve beylerbeyiliğine tâbi kadılara mektup gönderilmesinden söz eder (BA, MD, nr. 16, hk. 439). Buradaki tâbi sözü, ast-üst hiyerarşisini ifade etmekten çok beylerbeyinin koordinatör olduğu bir saha, yani Anadolu eyaleti içindeki sancak ve kaza kadıları olarak anlaşılmalıdır. Kadı askerî, mülkî görevleri itibarıyla her zaman beylerbeyinden çok müstakil olamazdı. Ancak mahkemesinin vakıflar ve medreseler üzerindeki denetiminde bağımsız olduğu görülmektedir. Osmanlı taşrasında kadı, defterdar ve ehl-i örf mensubu beylerbeyi veya sancak beyi idarece birbirini dengeleyen üç unsur olarak düşünülmüştür.

Kadıların elkâbi, protokoldeki yerleri ve kıyafetleri de tesbit edilmiştir. Kaza ka-

dılarının beratında kullanılan elkâb “kudvet-i kuzâtü'l-İslâm, umdet-i vülâti'l-enâm, mümeyyiz-i helâl anî'l-harâm”dır. Mevleviyet pâyeli olan sancak kadılarının elkâbi ise Fâtih Kanunnâmesi'nde belirtilmiştir; bu durumda onlar için daha şaşaalı bir elkâb kullanılır ve “Mevlânâ ... zîde fazlühü” ibaresine yer verilir.

İslâm asırları boyunca kadılara gösterilen hürmet Osmanlılar'da bütün ilmiye mensubu ve kadılar için âdeta artmıştır. Kendilerinin özel bir kıyafet ve destarı vardı. 1254 (1838) tarihli hatt-ı hümayunda (BA, HH, nr. 24176) kadılar için eyyâm-ı resmîyede giyilecek kıyafeti müderrislerinki gibi telli imâme ve ferâce diye tarif ediliyor ki bu emir makâm-ı meşihatın müzekkeresi üzerine çıkarılmıştır.

Osmanlı kurumları içinde en dikkate şayan olanlardan biri toprak kadılığı denen seyyar kadılıklardı. Bunlar tahkiki gereken yolsuzlukları tahkik ve teftişle görevliyidiler. Toprak kadılarının bazı stratejik madde sayılan toprak mahsûlâtının kaçakçılığını önlemek için teftiş ve tedbirle görevlendirildikleri anlaşılmaktadır (BA, MD, nr. 16, hk. 329). Kadılar bir olay ve şikâyet halinde diğer kadılar tarafından teftiş edilmektedir. Bu sıkça rastlanan bir uygulamaydı. Meselâ İne kadısının Tuzla kadısını teftişle görevlendirildiğine dair bir kayda rastlanır (BA, MD, nr. 16, hk. 336). Ayrıca şikâyetlerin çok olduğu ve devlet görevlileriyle halk arasında büyük problemleri ortaya çıkıdığı yerlere merkez tarafından durumun teftişi için “me-hâyif müfettişi” adıyla itimada lâyıq kadıların gönderildiği de bilinmektedir. Me-hâyif teftişi mahallî görevlileri ve kadıları da kapsardı. Nitekim Kütahya ve Karahisar sancaklarında subaşı, tımarlı sipahi, zaîm, kadı ve nâib gibi mahallî idarecilerin halka zulmettikleri konusundaki şikâyetler üzerine Kütahya beylerbeyi ve kadısının teftiş işiyle görevlendirildiği anlaşılmaktadır (Uzunçarşılı, I. 128-129).

Genelde sefer-i hümayunda kâdîleşker diye de zikredilen kazaskerlerin orduda kadılık yapması an'ane iken padişahlar seferde bulunmadıkları vakitte serdâr-ı ekrem olan vezirlerin yanında kazaskerlere vekâleten mevâlden kadılar ordu kadısı olurlardı. Aynı işlem ve memuriyet donanmanın seferlerinde de söz konusuydu.

Kadıların mahkemede yazışma ve diğer hukukî işlemlerinin şekli sakk-i şer'î, sicil-i sakk denen kaidelerle ve örneklerle belirlenmişti. Bu tür defterler içinde sis-

ematik olarak i'lâm, hüccet, fetva örnekleri yer aldığı gibi şiiirler, hatta ilâç tarifleri dahi mevcuttur. Bunlar resmî kayıt olmayıp kadının şahsî ilmühaberi özelliği taşır. Kadı mahkemesinde merkezden gelen fermanlar, dava özetleri, askerlik işlemleri fazla ayrıntıya girilmeden kaydedilmiştir. Bütün bu kayıtlar kadının evinde veya camide saklanırdı. Osmanlı mahkeme arşivlerinde dava zabıtları, mukavele, senet, satış, vakfiye kayıtları, vekâlet, kefalet, vesayet, âzatlık belgesi, borçlanma, tereke ve taksim senetleri, günlük narh listeleri, esnaf teftişiyle ilgili kayıtların tutulduğu defterler, ayrıca fermanın, berat, ruûs, tezkire kayıtlarının yer aldığı siciller bulunurdu. Bunlara genel olarak kadı sicilleri veya şer'iyye sicilleri denilirdi. Ancak bu gibi kayıtlar pek çok yerde tek bir sicil defterinde yer alırdı. Edirne, Bursa gibi şehirlerde ihtisaslaşmış bir ayırım vardı. Kadıların çeşitli davalar yahut talepler karşılığı verdikleri, aitta kendi imzalarını veya herhangi bir durumun, davanın tesbitini ihtiva ediyorsa şahitlerin imzalarını taşıyan belgeler özelliklerine göre i'lâm, hüccet, mâruz, sicil vb. adlarla anılırdı. Kadıların defterleri ve evrakı kaybetmesi yahut tahrifi cezayı gerektirirdi. Göreve yeni gelen bir kadı önceki kadından evrakı, defterleri talep eder, iki emin tayin ederek onların önünde bunları gözden geçirirdi. Mahkeme sicilleri aynı zamanda şehrin ticarî kayıtları, noterlik arşivi özelliğindedi.

BİBLİYOGRAFYA :

- BA, MD, nr. 3, s. 27, hk. 66, s. 562, hk. 1644; nr. 5, s. 433, hk. 1155; nr. 6, s. 566, hk. 1218; nr. 16, s. 142, hk. 276-278, s. 158, hk. 309, s. 169, hk. 329, s. 176, hk. 336, s. 199, hk. 386, s. 206, hk. 396, s. 227, hk. 439; nr. 35, hk. 23; BA, HH, nr. 24176; Feridun Bey, *Münşeat*, I, 567; *İlmiyye Salnâmesi*, Birinci defa, Meşihat-ı Aliyye Mektubçuluğu; *Mecelle-i Umûr-ı Belediyeye*, I, 257-308; Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, İstanbul 1944, tür.yer.; Halid Ongan, *Ankara'nın I No'lu Şer'iyye Sicili*, Ankara 1958, tür.yer.; Uzunçarşılı, *İlmiyye Teşkilâtı*, I, 83-143; Abdülaziz Bayındır, *İslâm Muhakeme Hukuku*, İstanbul 1986, tür.yer.; İlber Ortaylı, *Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara 1994; Özer Ergenç, *XVI. Yüzyılda Ankara ve Konya*, Ankara 1995, s. 81-84; a.mlf., “18. Yüzyılda Osmanlı Taşra Yönetimi”, *TÜBA*, X (1986), s. 96; Halil İnalçık, “Adaletnameler”, *TTK Belgeler*, II/3-4 (1965), s. 106; a.mlf., “The Ruznâme Registers of the Kadıasker of Rumeli”, *Turcica*, XX, Paris 1988, s. 251-275; a.mlf., “Osmanlı İdare ve Sosyal ve Ekonomik Tarihiyle İlgili Belgeler-Bursa Kadı Sicillerinden Seçmeler III: Köy Sicil ve Terekeleri”, *TTK Belgeler*, XV/19 (1993), s. 23-169; Ebülulâ Mardin, “Kadı”, *İA*, VI, 42-46.

